

5. Musaev K. M. Lexicology of Turkic languages. – M.: Nauka, 1984. – 228 p.
6. Tenishev, 35 p. Tenishev E.R. Turkic-speaking written monuments languages // Languages of the world. Turkic languages. - M., 1997. - S. 35-46
7. ATA, A. Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabghūzī: Qışaşü'l-Anbiyā (Prophet Stories), Vol. I: Introduction-Text-Tipkısım, 1997. -XL+656 p.
8. ATA, A. Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabghūzī: Qışaşü'l-Anbiyā (Stories of the Prophet), Vol. II: Index. Ankara: Turkish Language Association Publications. 1997. – 824 p.].
9. Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā’: an Eastern Turkic Version, Vol. II. Translated into English by H. E. Boeschoten, J. O’kane and M. van Damme, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. –IX-832 p.].
10. Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā’: an Eastern Turkic Version, Vol. I. Critically Edited by H.E. Boeschoten, M. van Damme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. – XXXV+787 s.
11. H.E. Boeschoten, J. O’Kane. Al-Rabghūzī: The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version (Second Edition), Brill, Leiden-Boston, 2015, Vol. I: Text Edition, XXXI+706 pp. Vol. II: Translation, IX+687 pp.].
12. Kipchak Turkish dictionary / Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. – 2.bsk. – Ankara: Turkish Language Association, 2007. XVII, 338 p.
13. Rabghuzi, Narratives of the Prophets, Cod. Mouse British Add 7851, Reproduced in Facsimile. With an Introduction by K. Grönbech. Copenhagen (Ejnar Munksgaard), 1948. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris, ed. K. Grönbech, IV.) Fol. 15 S.-252 Tafeln.
14. Suat Ünlü, dictionary of Khwarezm-Altınordu Turkish. Education Publishing House, 2012. - 720 p.

УДК 82-65

DOI 10.33514/ BK-1694-7711-2022-2(1)-44-47

Нусубалиева Гуля Бектуровна

Талас райондук билим берүү бөлүмү

Нусубалиева Гуля Бектуровна

Таласский районный отдел образования

Nusubalieva Gulya Bekturovna

Talas District Department of Education

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ЖАРАТЫЛЫШ МЕНЕН АДАМДЫН БИРИМДИГИ

ЕДИНЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА С ПРИРОДОЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА THE UNITY OF MAN WITH NATURE IN THE WORKS OF CH.AITMATOV

Аннотация: Макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы адам менен жаратылыштын ортосундагы карым-катнаш байланыш алакасы, жаратылышты коргоодогу адамдын милдети каралат. Ошол эле учурда адам менен жаратылыштын ортосундагы келишпестик ашкереленет, жаратылышка болгон каармандын кыянатчылыгы сүрөттөлүп, кийинки муунга сабак болот.

Аннотация: Статья рассматривает как произведения Ч.Айтматова отражается обратная связь, взаимосвязь, природы и людей. В то же время выставляется разногласие природы с человеческими обязанностями описывается категоричность и злоупотребление героя к природе и будет служить урокам для подрастающего поколения.

Annotation: The article considers as compositions of Ch.Aitmatov reflects the feedback, the relationship between nature and people. At the same time, the disagreement between nature and human responsibilities is exposed, the hero's categorical attitude and abuse of nature are described, and will serve as lessons for the younger generation.

Негизги сөздөр: адам, жаратылыш, жер, тоо, суу, жаныбарлар, чыгарма, Ч. Айтматов

Ключевые слова: Человек, природа, земля, горы, вода, животные, произведение, Ч.Айтматов.

Key words: Man, nature, land, mountains, water, animals, composition, Chingiz Aitmatov.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында адам баласын курчап турган жаратылышка кайрылып, анын кооздугуна, ажайып көрүнүшүнө баа берип, адамга берген жаратылыштын таасирин, муну менен келечек муундарды жаратылышты көздүн карегиндей сактоого, кийинки урпактарыбызга түгөтпөй жеткирип берүү милдетин коюп, глобалдуу маселени көтөрүп чыккан.

Адам жаратылышсыз жашай албайт. Ал эми жаратылыш адамсыз эле жашай берет. Бул аныктоону талап кылбаган нерсе. Адам өзүнө керектүү нерсени жакшыртып, тазалап, сактап келсе, кийинки муундарга калтырган белеги болмок. Кээ бир адамдар тескерисинче, жаратылышка кыянаттык кылып, аны талап-тоноп, талкалап, жоготуп салууну көздөйт. Өсүмдүктөрдү сындырып, жаныбарларды кырып жок кыла баштайт. Сууну булгайт, тоону томкоруп, ар кандай курал-жарактар менен абаны бузат. Токойду өрттөп, күлгө айлантат. Мына ушул кыянаттык Айтматовдун чыгармаларында жандуу көрүнөт. Мисалы, “Кыямат” романын алалы. Кыяматты адам жаратылышка салды. Жай турган жаратылыш жабыр тартты. Айбанаттардын мекенине кирип, алардын жашоосуна бүлүк салды. Тукум улоо, өсүп, өнүгүүсүнө бөгөт болду, жаратылыштын жашоо процесси бузулду. Мында, көк жал карышкыр Акбара бөлтүрүктөрүн алып кеткен адамга нааразы. “Ак баранын көз жашында” Акбаранын улуганы мындай айтылат: “О, кудай эне- Бөрү –Ана, мени карачы бери, мына мен, Акбара, муздак тоолордун арасында шорлуу болуп, жалгыз олтурам. Өрттөнүп күйүп бүттүм. Кайда бөлтүрүктөрүм, эмне күнгө туш келди?” [1, 287-б.]. Ошол эле учурда айбанаттардын адамдан кегин алуу үчүн аракетин карама-каршы коюулуп, жаратылышты адамдын кылганына жообун көрсөтүп жатат. Эгер адам жаратылышка кыянаттык кылса, өзүнө зыян болоорун эскертет. Мисалы: чыгармада Бостондун кичинекей, жалгыз баласын көтөрө качкан бөрүдөн кейиштүү суранганы: “-Ташта баланы, Акбара! Таштап кет!- өпкөсү көөп, киркиреди ал...” аптыккан чабан бөрүнү сулатам деп, өз баласын атып алганынын философиялык данеги адамзатты эскерүү. Эртең өз тамырын өзү кыркат деген түшүнүктү бергени. [1, 335-б.]. Чыгармада табият менен адам ортосундагы, ак менен кара ниеттиктин ортосундагы күрөш сүрөттөлөт. “Табигый чөйрөнүн өз закондоруна ылайык өнүгүшүн, жаратылыш менен коомдун эриш-алкак алакасын түшүндүрөт эмеспи. Адамзат коомун кооптонгон маселелер: тоодогу кийиктерди калтырбай терип, кайберендин каргышына калган Кожожаш. Же көзүнө чалдыккан жан-жаныбарды тирүү узатпаган башка бир мергендин кийик деп, Карагул жалгыз перзентин атып алышы, Айтса-айтпаса табигый дүйнөнү керегинче талкалап,, жан-жаныбарларды аёосуз кырып – жоюп, акыры

жаратылыштын миллиарддаган жылдардан берки көнүмүш ыргагын астын-үстүн кылган, акыры минтип экологиялык кыямат туюукка камалып, өз тамырына өзү доо кетирип жатканын чагылдырат [1, 335-б.].

Ошондой эле, “Ак кеме” повести жөнүндө кеп кылсак, Ак кеме тасмасы тартылгандан кийин Ыссык –Көл кооздугу бүтүн дүйнөгө мурдагыдан да көбүрөөк дайын болду. Ыссык-Көлдүн ага туш тараптан туристер келип турганын кабарлайт. Ошол эле учурда тынч жаткан жаратылышты чочуткан көрүнүштөр пайда болот. Чыгармада, ал көрүнүш айлана-чөйрөдөгү токой, сууларга, айбанаттар дүйнөсүнө да орду толгус жоготууну алып келгенин сүрөттөйт. Мисалы, “Ак кемеде” Орозкулдун карагайларды уруксаатсыз кырктырып, ак маралдарды ченебей аттырганын көрсөтөт. Таятасынын айтып берген жомогу аркылуу, баланын жан дүйнөсүндө тынчсыздануу болгонун айтат. Жомокто Бугу эненин адам баласын куткарып, суудан бешиги менен көтөрүп алып, аны эмизип, багып чоңойтушу, адам тукумун улашы, акырында өзүнүн тукуму ошол эки аяктуу адамдар аркылуу кырылып жатканы кейиштүү сүрөттөлөт.

Жазуучу чыгармаларында жоготууну, кыяматты терс каармандар аркылуу өнүктүрүп, таамай көрсөткөн. Ошол эле убакта Мифтик окуя Бугу эненин адам баласын багып чоңойтушу - адам менен жаныбарлардын тыгыз байланышын чагылдырат. Жаратылыш менен жаны бирге экенин унутуп, убактылуу жыргалга, көр тирликке алданып, келечекти ойлобогон өзүмчүлдүгү - бул жашоодо жийиркеничтүү адамдардын коомдо зыян алып келээрин көрсөткөн. Жаман адам башкаларга да жаман, жаратылышка да зыян. Жок болуу, кыргын, адамзааты жараткан алааматтын себептеринин бири – согуш. Ал кайсы доор болбосун кыйроого, өлүм-житимге, азап-кайгыга алып келе турган нерсе. Салыштырмалуу башка элдердин эпосторунан мисал кылсак, согушта адам өмүрүнүн сандап кырылганы, табияттын өсүү процессинин бузулушу тууралуу Байыркы Индиянын айтымында «Войска перед битвой» бөлүгүндө да мындай айтылат: “Согушта Бхарата өлкөсүндө шааркыштактар ээндеп, үйлөрүндө аялдар менен балдар гана калды. Коркунучтуу көрүнүш каптап, күндүз күндүн көзү күүгүмдөп, түнкүсүн айсыз караңгылык каптады. Айылдарда уйлар эшек тууп, жаратылышта жашоо ыгы бузула баштады. Эки баштуу, беш буттуу, эки куйруктуу айбандар төрөлдү. Дарыяларда суу ордуна кан акты. Түнкүсүн асманда бир канаттуу, бир көздүү, бир буттуу куштар пайда болду. Алар коркунучтуу, ачуу үндөрүн чыгарып жатышты. Асманда жылдыздар мээримсиз үлбүлдөштү. Түнкүсүн согуштун алдында кан аралаш жаан жаады” [3, 552-б.]. Мында жалпы трагедия же (нарушения) өсүүнүн эволюциялык бузулушуна алып келген. Бул эпосто мифтик көрүнүш катары айтылганы менен, чындыкка жакын. Азыркы термоядролук согуштардын кесепетинен да кээ бир жерлерде болуп жаткан согушта жерге өсүмдүктөр чыкпай, ар кандай жарым жан адамдар төрөлүп жатканын маалымат кылып, көрсөтүп жатышат. Демек, согуш жоготууну алып келет. А жок болуу - бардык тирүү жандыктардын бузулушу, жок болушу, ааламдын козголушу, кыйрашы, жаратылыштын бузулушу. Жаратылыштын талкаланып, жоголушуна адам себепкер. Бул маселени Айтматов өзүнүн чыгармаларында глобалдуу маселеге чейин жеткирген.

Дагы бир чыгармасындагы адамдын жаратылышка кылган кыянаттыгын “Ак кеме” повестинен жолуктурууга болот. М: “Токойдогу кыркылган карагайды сүйрөтүп бараткандар керилген маралдардын тобун көрүп калышты. “Кап, мылтык болсочу азыр! – деп салды Сейдакмат. – Эки центнер эт шашпай түшөр эле, ээ? Сейдакмат көргөн билгенин

баяндап айтат: Маралдар үчөө тен токойдун четинде турган экен... чал мени каармап калды. Болбойт, марал атсак оңбойбуз, -дейт калчылдап ...” [2, 110 -126-б.].

Чыгармада маралдарды бирин эле эмес, бир нечесин атып алып, карагайдын бир адамдын укум тукумуна чейин жетээрлик кыркышын жазып, жазуучу жартылышты эсепсиз кырып-жоюуга бараткан адамзатын мисал кылат, анын ченемсиз терс кылыктарынын бетин ачып, таамай ашкерелейт. Жаратылышка болгон кыянаттык мамилесин ачып көрсөткөн. Момун чалдын образы аркылуу эскерткен.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында жаратылыш менен адам бирге жашайт, жаратылышсыз адам жашай албайт деген түшүнүктү берген. Бирок, кээ бир адамдар аны сезгиси келбегенин, жаратылышка кылган ченемсиз кыянаттыгын айтып, адамзатына сабак кылган.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов, Чынгыз Төрөкулович, Кыямат: Роман –Ф.: “Адабият” 1988. -352 б.).
2. Айтматов Чынгыз. Үч томдон турган чыгармалар –Ф.: Кыргызстан, 1982. Т.2. 1982. 512 бет.
3. Три великих сказания Древней Индии /Литературное изложение и предисл.Э.Н.Темкина и В.Г.Эрмана. -Екатеринбург: У.Фактория, 2006. -656с. (Серия «Bibliotheca mythological»).

References:

1. Aitmatov, Chingiz Türokulovych, Kiyamat: Roman - F.: "Adabiyat" 1988. -352 p.).
2. Aitmatov Chingiz. Works in three volumes - F.: Kyrgyzstan, 1982. T.2. 1982. 512 pages.
3. Three great legends of Ancient India / Literary presentation and introduction by E.N. Temkina and V.G. Erman. - Yekaterinburg: U.Faktoria, 2006. -656 p. (Series "Bibliotheca mythological").

УДК 214.91(102)115

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-47-52

Турдугулов Али Турдугулович

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, филология илимдеринин доктору,
профессор

Турдугуов Али Турдугулович

Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына, доктор филологических наук,
профессор,

Turdugulov Ali Turdugulovich

Kyrgyz National University J. Balasagun, Doctor of Philology, Professor

**"МАНАС" ЭПОСУ ЖАНА ТҮРК ЭЛДЕРИНИН БАШКА ЭПОСТОРУ
ЭТНОМАДАНИЙ БААЛУУЛУК КАТАРЫ
(каада-салттардын жана үрп-адаттардын призмасы аркылуу)
ЭПОС «МАНАС» И ДРУГИЕ ЭПОСЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
КАК ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ (через призму традиции и обычаев)
EPOS "MANAS" AND OTHER EPOS OF THE TURKIC PEOPLES AS
ETHNOCULTURAL VALUE (through the prism of traditions and customs)**